

З історії культурного життя в Україні

В. Л. БОРИСОВ (Дніпропетровськ)

Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр.

У процесі створення і піднесення національної загальноосвітньої школи на якісно новий, сучасний рівень звернення до досвіду її становлення й розвитку в 20-х — 30-х роках є надзвичайно актуальним.

У роки громадянської війни більша частина радянських керівних працівників, які діяли в Україні, недооцінювала або зовсім ігнорувала національне питання. Вони очікували "світової революції", що, на їх думку, мала б "привести до нового життєвляштування людини, де національним об'єднанням та національним вимогам нема місця" ¹. Однак закінчення громадянської війни і початок нової економічної політики поставили на порядок денний вирішення національних проблем у Росії, Україні та інших радянських республіках.

В умовах суперечливого розвитку суспільного життя 20-х років основний акцент у розв'язанні національного питання в радянській Україні був зроблений на розвиток української мови, культури й освіти.

Важливе практичне значення у вирішенні цих питань мали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською" і декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. "Про введення української мови в школах та радянських установах". Зокрема, у декреті Раднарком УСРР доручив Наркомату освіти терміново розробити план широкого розвитку навчальних закладів усіх ступенів з викладанням українською мовою. Уряд звернув увагу на необхідність вивчення останньої насамперед в усіх учбових закладах по підготовці працівників народної освіти й зобов'язав Держвидавництво України видавати достатню кількість підручників українською мовою ².

Повністю українізація була введена в ранг державної політики спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. У ній проголошувалася рівноправність мов і пропонувалися термінові заходи щодо розвитку української мови ³. Крім того, відзначалося, що відносно слабкий розвиток української школи й культури, відсутність навчальних посібників та підготовлених кадрів призводять до фактичного переважання в

республіці російської мови ⁴. Передбачалося насамперед провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів.

При цьому українізації народної освіти й культури безпосередньо за- лежало від фінансового та матеріального становища загальноосвітніх шкіл і культурно-освітніх закладів. Але в умовах деградації й скорочення мере- жі останніх у 1920—1921 рр. жодні декрети та постанови по українізації не були виконані. Крім того, в свідомості більшості радянських і партійних чиновників, учителів та працівників вузів українізація ототожнювалася з "буржуазним націоналізмом" і "петлюрівщиною" ⁵. Діловодство й викла- дання у міських загальноосвітніх школах українською мовою практично не велося.

Із збільшенням асигнувань на народну освіту в 1923/24 навчальному році порівняно з 1922/23 роком почав поволі поліпшуватися стан у сфері її українізації ⁶. Керівництво Наркомосвіти усвідомлювало, що "україніза- ція — це складний, великий культурний процес, реалізовувати який при- звано ціле покоління — ті, що навчають, і ті, що навчаються, від почат- кової до вищої школи включно" ⁷.

Перші підсумки українізації освіти було підведено в 1924 р. у доповіді заступника наркома освіти Я. П. Ряппо, який відзначив перехід до "якіс- ного боку освіти, поліпшення її внутрішнього змісту" ⁸. Українізація, вважав доповідач, саме й відносилася до якісного боку освіти. Я. Ряппо навів дані про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням дітей українською школою в окремих губерніях на 1 жовтня 1923 р. ⁹:

Губернії	% україн. населення	% україн. шкіл	% укр.-рос. шкіл	% рос. шкіл та шкіл ін. нац.
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Катеринославська	78,5	54,9	14,3	30,8
Полтавська	92,9	97,7	—	2,3
Київська	76,8	92,4	~	7,6
Чернігівська	87,9	53,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1,0	11,3
Подольська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

Як видно з наведених вище даних, кількість українських шкіл у Пол- тавській, Київській, Подольській і Волинській губерніях переважала кіль- кість українського населення, а в Харківській, Одеській, Чернігівській та Катеринославській — навпаки. Практично не було українізовано школу у Донецькій губернії. Середній же відсоток українських шкіл по Україні виявився нижче такого відсотка корінного населення на 11,2 % ¹⁰.

На жаль, якісна сторона українізації у доповіді заступника наркома освіти розкрита не була. Зведення ж підсумків українізації загальноос- вітньої школи до чисто кількісних показників (з точки зору сучасного дослідника) є невірним. В умовах тодішньої, негнучкої системи народної освіти робити які-небудь висновки про успіхи чи невдачі українізації шляхом чисто відсоткових порівнянь не можна було.

Під час перепису 1926 р. 1 млн. 800 тис. громадян української націо- нальності рідною мовою визнали російську, а 200 тис. російських — ук- раїнську ¹¹. Це пояснювалося тим, що ще до революції 1917 р. бурхливий розвиток капіталізму й швидке зростання міст втягнуло в орбіту російсь-

кої культури багато робітників — вихідців з українського села, які, за словами В. Затонського, починали засвоювати російську мову, а разом з нею і ставлення до всього українського, як до мужицького, відсталого¹². Не змінилась якісно мовна ситуація й після першої світової та громадянської воєн, коли у радянську Україну для відбудови народного господарства і навчання в учбових закладах почали приїздити громадяни інших республік.

У таких умовах природним було питання: якою мовою навчати дітей, чи за ознакою національної належності, чи за ознакою визнання дитиною рідною тією чи іншою мови?

Відносно високі темпи українізації спричинилися до звинувачення Наркомосвіти УСРР в насильництві. Так, Ю. Ларін заявив на сторінках журналу "Більшовик", що керівництво закладів освіти зараховує дітей у національні школи вольовим рішенням за національною ознакою, всупереч бажання їх батьків¹³. Призначений 1924 р. на пост наркома освіти республіки О. Шумський визнав, що при прийомі дітей до початкової школи треба керуватися побажаннями батьків, а також живою мовою дитини — тією, якою вона володіла до вступу до навчального закладу. "Виносити інше рішення, — підкреслював О. Шумський, — значить гвалтувати, калічити дитину, їй треба навчати грамоті тією мовою, яку вона розуміє. Навчився грамоти — іди в яку завгодно школу"¹⁴.

У проведенні українізації позитивну роль відіграло те, що Наркомосвіти УСРР в 20-ті роки займався не тільки проблемами вищої та середньої освіти, а й охоплював усі сфери культури — науку, мистецтво, видавничу справу тощо. Наркомати освіти діяли у кожній республіці, загальносоюзного ж не існувало. Координацію їх діяльності здійснювала Рада національностей ЦВК СРСР, а також Нарада наркомів союзних і автономних республік¹⁵.

В цілому процесу українізації були притаманні три риси: плановість, послідовність та високі темпи. На початку 1927 р. на навчання українською мовою перейшли 79,4 % шкіл соціального виховання й 80 % шкіл ліквідації неписьменності¹⁶. Найбільших темпів українізації досягла в сільській місцевості. Так, на Харківщині діяло 85 % українських шкіл (водночас у самому Харкові їх було тільки 35,5 %, а російських — 42,4 %) ¹⁷.

Значні труднощі існували в українських дітей, робота батьків яких була пов'язана з постійними службовими відрядженнями і переведеннями з місця на місце. Це діти залізничників, будівельників, військовослужбовців¹⁸. Тому поряд з українізацією загальноосвітніх закладів велика увага приділялась організації курсів по українізації батьків, у першу чергу названих спеціалістів, наприклад, створення шкіл червоних старшин у Харкові й Києві¹⁹.

Крім цього, активно проводилась українізація загальноосвітніх шкіл тих регіонів Російської Федерації, де проживало українське населення. Так, 1-й Крайовий з'їзд працівників українських шкіл Північного Кавказу в травні 1926 р. затвердив ряд директив щодо українізації цього регіону²⁰. У 1925—1926 рр. на Кубані було відкрито 200 українських шкіл з кількістю учнів до 24 тис.²¹ Проте подібні тенденції не знайшли свого продовження насамперед через байдуже ставлення до них з боку місцевих органів влади, які виносили питання українізації без належного пояснення на обговорення серед селян і козаків²².

Враховуючи все вищесказане, слід зазначити, що в уявленні керівництва Наркомосвіти, у першу чергу О. Шумського, "до поняття українізації вкладалось вивчення української мови та культури, а не перетворення кожного в українську національність"²³.

Проте непослідовність і половинчастість партійних рішень з питань українізації не могли не позначитися на навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл. Ідеологічна боротьба між українізацією й советізацією йшла безперервно до кінця 20-х років. Якщо українізація починала набирати темпів, з боку радянського та партійного керівництва поступали звинувачення Наркомосвіти в "форсуванні українізації" й навіть у "буржуазному націоналізмі". А це, в свою чергу, призводило до "чисток" загальноосвітніх закладів і чергової зміни наркома освіти. Проте поступове "полівіння" керівництва Наркомосвіти (від колишніх боротьбистів Гринька та Шумського до націонал-комуніста Скрипника) не врятувало українізацію. Звільнення останнього з посади наркома освіти і його смерть у 1933 р. стали останніми акордами в боротьбі між українізацією та советізацією загальноосвітніх установ.

Таким чином, відповідь на питання: чого було більше у навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл — інтернаціонального (советського) чи національного — виявляється не на користь останнього. В сучасній літературі поширена точка зору, що українізація взагалі й загальноосвітніх закладів зокрема була лише побічним ефектом курсу партії на зміцнення владних структур в Україні. Отримавши від українізації політичні дивіденди, партія на початку 30-х років зняла цей лозунг і розпочала репресії проти української інтелігенції й так званих "націонал-комуністів", які вважали цей курс стратегічним, а не тактичним²⁴.

На наш погляд, українізація, викликана рядом причин, була спробою вирішити національне питання в умовах гострої політичної боротьби 20-х років. Вона сприяла відродженню духовної основи українського народу - його мови, яка була доведена при царському режимі та у роки громадянської війни до рівня "сільської говірки", існування якої вважалося тимчасовим і другорядним²⁵. Але перемога наприкінці 20-х років у суспільному житті авторитарних тенденцій не дозволила українізації перетворитися із суто духовного явища в політичне.

Знання мовної політики у галузі освіти в 20-ті роки важливе й у наш час, в умовах незалежної України, коли ведуться принципові дискусії про методи та форми національного виховання і навчання підростаючого покоління.

¹ Б о ш Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. — М., 1919. — С. 53.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі— ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 129.

³ Декрет ВУЦВК і РНК УРСР "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови" // Вісті ВУЦВК, 28 серпня 1923 р.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 17.

⁵ Г о н т а р О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. - 1991. - № 7. - С. 125.

⁶ ЦДАВО України, ф. 166, спр. 621, арк. 61.

⁷ Р я п о Я. П. Система народної освіти України. — Харків, 1924. - С. 25.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, спр. 621, арк. 62.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 64.

¹¹ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Укр. іст. журн. — 1989. — № 11. — С. 107.

¹² Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. - 1927. - № 6. - С. 9-Ю.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2456, арк. 22.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. - К., 1991. - С. 235.

¹⁶Затонський В. Назв, праця. - С. 29.

¹⁷Б у з д а л і н С. Культурно-соціальне будівництво на Харківщині // Освіта на Харківщині, 1927. - № 1. - С. 9.

¹⁸Сергучов О. Дещо із практики викладання мови // Радянська освіта. — 1926. - № 10. - С. 19.

¹⁹ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2225, арк. 197-198.

²⁰Збірка установ про українізацію. — Херсон, 1929. — С. 5—10.

²¹Петровський Г. І. На шляху здійснення культурної революції. — Харків, 1931. — С. 22.

²²Козаченко А. Українська культура, її минувшина та сучасність. — Харків, 1931. - С. 122.

²³ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 97, арк. 41.

²⁴Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). - К., 1996. - С. 381.

²⁵Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідом. зб. наук, праць. - К., 1992. - С. 217.